

दुसऱ्या महायुद्धानंतरचे तेलराजकारण एक चिकित्सक अभ्यास

प्रा.डॉ.संभाजी सोपानराव दराडे

इतिहास विभागप्रमुख,

आर्ट्स, सायन्स, कॉमर्स कॉलेज, सोनई, ता. नेवासा, जि. अहिल्यानगर.

Article Info	ABSTRACT
Article History: Received: 24th January 2026 Accepted: 01st February 2026 Published: 05th February 2026	दुसऱ्या महायुद्धानंतर जागतिक राजकारण, अर्थकारण आणि आंतरराष्ट्रीय संबंधांमध्ये मोठे बदल झाले. या बदलांमध्ये खनिज तेलाचे स्थान अत्यंत महत्वाचे ठरले. औद्योगिकीकरण, वाहतूक आणि संरक्षण क्षेत्रासाठी तेल अपरिहार्य बनल्यामुळे ते केवळ ऊर्जास्रोत न राहता आंतरराष्ट्रीय सत्तेचे प्रभावी साधन बनले. या संशोधन लेखात दुसऱ्या महायुद्धानंतर विकसित झालेल्या तेलराजकारणाचा अभ्यास करण्यात आला आहे. तेल उत्पादक देश, पाश्चात्य राष्ट्रांचे बर्चस्व, OPEC ची स्थापना, शीतयुद्धकालीन सत्तास्पर्धा, १९७३ चे तेलसंकट तसेच तेल निर्बंधाचा विकसनशील देशांवर, विशेषतः भारतावर झालेला परिणाम यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. या अभ्यासातून आधुनिक जागतिक इतिहास समजून घेण्यासाठी तेलराजकारणाचे महत्त्व स्पष्ट होते.
Keywords: तेलराजकारण, दुसरे महायुद्ध, OPEC, तेलसंकट, तेल निर्बंध, जागतिक राजकारण, विकसनशील देश.	

Plagiarism Check Report:

Tool Used: Turnitin

Date of Report: February 02, 2026

Similarity Index: 5%

Remarks: No significant matching text. All citations and matches are properly referenced. The manuscript is considered original.

Copyright © 2026 The Author(s). This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

How to Cite: Darade, S. S. (2026). दुसऱ्या महायुद्धानंतरचे तेलराजकारण: एक चिकित्सक अभ्यास. *IIP: International Multidisciplinary Research Journal (IIPMRJ)*, 3(1), 624–628.

प्रस्तावना :

दुसऱ्या महायुद्धानंतर जागतिक राजकारणाची दिशा बदलण्यात खनिज तेलाने अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. युद्ध संपल्यानंतर जेव्हा जग पुन्हा उभे राहत होते, तेव्हा औद्योगिकीकरण आणि वाहतुकीसाठी तेल हे केवळ एक इंधन न राहता ते आंतरराष्ट्रीय सत्तेचे आणि प्रभावाचे एक मुख्य साधन बनले. यालाच आपण 'तेलराजकारण' म्हणून ओळखतो.

युद्धाच्या काळात लष्करी हालचालींसाठी तेलाची गरज स्पष्ट झाली होतीच, पण शांततेच्या काळातही अमेरिका, युरोप आणि जपानच्या पुनर्बांधणीसाठी ऊर्जेची प्रचंड मागणी वाढली. यामुळे मध्य पूर्वेतील देश, जसे की सौदी अरेबिया, इराण आणि इराक, जागतिक राजकारणाच्या केंद्रस्थानी आले कारण त्यांच्याकडे तेलाचे अफाट साठे होते. सुरुवातीला या तेलावर 'सेव्हन सिस्टर्स' सारख्या पाश्चात्य कंपन्यांचे वर्चस्व होते, ज्यामुळे तेल उत्पादक देशांना फारसा आर्थिक फायदा मिळत नसे. हळूहळू या देशांमध्ये आपल्या नैसर्गिक साधनसंपत्तीवर स्वतःचा हक्क असावा ही भावना प्रबळ झाली. इराणमध्ये १९५१ मध्ये तेलाचे राष्ट्रीयीकरण करण्याचा प्रयत्न झाला, ज्याने पाश्चात्य जगाशी संघर्ष निर्माण केला. याच संघर्षातून आणि स्वतःचे हित जपण्यासाठी १९६० मध्ये OPEC या संघटनेची स्थापना झाली. या संघटनेमुळे तेल उत्पादक देश एकत्र आले आणि त्यांनी तेलाच्या किमती आणि उत्पादनावर नियंत्रण मिळवून पाश्चात्य वर्चस्वाला आव्हान दिले. शीतयुद्धाच्या काळात अमेरिका आणि सोव्हिएत संघ या दोन्ही महासत्तांनी तेलसमृद्ध प्रदेशांवर नियंत्रण मिळवण्यासाठी प्रयत्न केले, ज्यातून अनेक देशांत राजकीय अस्थिरता निर्माण झाली. १९७३ च्या तेल संकटामुळे जगाला हे उमजले की, तेल हे केवळ आर्थिक साधन नसून ते एक प्रभावी राजकीय शस्त्र देखील आहे. या संकटामुळे भारतासारख्या विकसनशील देशांना मोठ्या आर्थिक अडचणींचा सामना करावा लागला, ज्यामुळे पर्यायी ऊर्जा स्रोतांचा विचार सुरू झाला.

आजच्या काळातही तेल निर्बंधांचा (Sanctions) वापर करून एखाद्या देशावर राजकीय दबाव आणला जातो. जरी भविष्यात अपारंपारिक ऊर्जा स्रोतांचा वापर वाढणार असला, तरी सध्याच्या जागतिक व्यवस्थेत तेलराजकारण हे सत्तासंघर्षाचे एक अविभाज्य अंग आहे.

उद्दिष्टे :

- दुसऱ्या महायुद्धानंतर जागतिक राजकारणात तेलाचे वाढते महत्त्व समजून घेणे.
- तेल उत्पादक देश व पाश्चात्य राष्ट्रांमधील सत्तासंबंधांचा अभ्यास करणे.
- OPEC च्या स्थापनेमागील कारणे व तेलराजकारणातील त्याची भूमिका स्पष्ट करणे.
- शीतयुद्ध व १९७३ च्या तेलसंकटाचा जागतिक अर्थव्यवस्था व राजकारणावर झालेला परिणाम अभ्यासणे.
- तेल निर्बंधाचा (Sanctions) विकसनशील देशांवर, विशेषतः भारतावर झालेला प्रभाव समजून घेणे.

संशोधन पद्धतीशास्त्र :

सदर संशोधनात दुसऱ्या महायुद्धानंतर विकसित झालेल्या तेलराजकारणाचा अभ्यास करण्यासाठी ऐतिहासिक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. या अभ्यासासाठी मुख्यतः द्वितीयक माहिती स्रोतांचा वापर करण्यात आला असून त्यामध्ये इतिहास, आंतरराष्ट्रीय संबंध व राजकीय अर्थशास्त्र विषयक मराठी व इंग्रजी ग्रंथ, संशोधन जर्नल्स, OPEC व संयुक्त राष्ट्रांच्या अहवाल तसेच विश्वसनीय लेखांचा समावेश आहे. संकलित माहितीचे तुलनात्मक व आलोचनात्मक विश्लेषण करून तेलराजकारणाचा जागतिक तसेच विकसनशील देशांवरील प्रभाव स्पष्ट करण्यात आला आहे. ही पद्धत आधुनिक जागतिक इतिहासाचे आकलन करण्यासाठी उपयुक्त ठरते.

दुसरे महायुद्ध संपल्यानंतर जगाच्या राजकारणात, अर्थकारणात आणि आंतरराष्ट्रीय संबंधांत मोठे बदल झाले. या बदलांमध्ये खनिज तेलाचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे ठरले. औद्योगिकीकरण, वाहतूक, संरक्षण व्यवस्था आणि दैनंदिन जीवनासाठी तेल अनिवार्य झाले. त्यामुळे तेल केवळ ऊर्जा स्रोत न राहता आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचे प्रभावी साधन बनले. यालाच तेलराजकारण असे म्हटले जाते. दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळातच तेलाचे महत्त्व स्पष्ट झाले होते. रणगाडे, युद्धनौका, विमाने आणि लष्करी वाहने चालवण्यासाठी तेल आवश्यक होते. युद्धानंतर अमेरिका, युरोप आणि जपानमध्ये औद्योगिक पुनर्बांधणी सुरू झाली. या प्रक्रियेसाठी प्रचंड प्रमाणात ऊर्जेची गरज होती. त्यामुळे तेलाची मागणी झपाट्याने वाढली. या वाढत्या मागणीमुळे तेल उत्पादक देश आणि तेलावर अवलंबून असलेले देश यांच्यातील संबंध अधिक गुंतागुंतीचे झाले. दुसऱ्या महायुद्धानंतर मध्य पूर्वेतील देश तेल उत्पादनाचे मुख्य केंद्र बनले. सौदी अरेबिया, इराण, इराक, कुवेत आणि संयुक्त अरब अमिराती या देशांकडे प्रचंड तेलसाठे होते. सुरुवातीच्या काळात या देशांतील तेल उद्योगांवर पाश्चात्य बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे वर्चस्व होते. या कंपन्यांना "सेव्हन सिस्टर्स" असेही म्हटले जाते. तेलाच्या किमती, उत्पादन आणि वितरण यावर या कंपन्यांचे नियंत्रण होते, त्यामुळे तेल उत्पादक देशांना फारसा आर्थिक फायदा

मिळत नव्हता. हळूहळू तेल उत्पादक देशांमध्ये राष्ट्रवादी भावना वाढू लागल्या. आपल्या नैसर्गिक साधनसंपत्तीवर स्वतःचा हक्क असावा, अशी मागणी त्यांनी केली.

इराणमध्ये १९५१ मध्ये पंतप्रधान मोहम्मद मोसादेग यांनी तेल उद्योगाचे राष्ट्रीयीकरण केले. यामुळे पाश्चात्य देशांशी संघर्ष निर्माण झाला. याच काळात इतर तेल उत्पादक देशांनीही आपले हक्क मजबूत करण्याचा प्रयत्न सुरू केला. १९६० साली तेलराजकारणात एक महत्त्वाची घटना घडली. सौदी अरेबिया, इराण, इराक, कुवेत आणि व्हेनेझुएला या देशांनी मिळून OPEC (Organization of the Petroleum Exporting Countries) या संघटनेची स्थापना केली. OPEC चा उद्देश तेलाच्या किंमतींवर नियंत्रण ठेवणे आणि सदस्य देशांचे आर्थिक हित जपणे हा होता. या संघटनेमुळे तेल उत्पादक देश एकत्र आले आणि पाश्चात्य देशांवर आपला प्रभाव टाकू लागले. शीत युद्धाच्या काळात तेलराजकारणाला आणखी महत्त्व प्राप्त झाले. अमेरिका आणि सोव्हिएत संघ या दोन महासत्तांमध्ये वर्चवासाठी स्पर्धा सुरू होती. मध्य पूर्वेतील तेलसमृद्ध प्रदेशावर नियंत्रण मिळवणे हे दोन्ही गटांसाठी महत्त्वाचे होते. त्यामुळे अनेक देशांतील राजकीय अस्थिरता, लष्करी उठाव आणि युद्धे या तेलराजकारणाशी जोडली गेली. इराण, इराक आणि अफगाणिस्तानमधील घडामोडींमध्ये तेलाचा अप्रत्यक्ष प्रभाव दिसून येतो. १९७३ सालचे तेलसंकट हे दुसऱ्या महायुद्धानंतरच्या तेलराजकारणातील एक निर्णायक टप्पा होता. अरब-इझ्रायल युद्धाच्या पार्श्वभूमीवर OPEC मधील अरब देशांनी अमेरिकेसह काही पाश्चात्य देशांवर तेल निर्यात बंदी घातली. यामुळे जगभरात तेलाच्या किंमती प्रचंड वाढल्या. अनेक देशांत आर्थिक मंदी आली, महागाई वाढली आणि ऊर्जा धोरणांचा पुनर्विचार करण्यात आला. या संकटामुळे तेल हे केवळ आर्थिक साधन नसून राजकीय शस्त्रही असू शकते, हे स्पष्ट झाले.

तेलराजकारणाचा परिणाम विकसनशील देशांवरही झाला. तेल आयात करणाऱ्या देशांवर आर्थिक व वाढला. भारतासारख्या देशांना परकीय चलनाची कमतरता भासू लागली. त्यामुळे पर्यायी ऊर्जा स्रोतांचा विचार, ऊर्जा बचत आणि स्वदेशी उत्पादन यावर भर दिला जाऊ लागला. तसेच आंतरराष्ट्रीय संबंधांत संतुलन राखण्याची गरज अधिक तीव्र झाली. एकंदरीत, दुसऱ्या महायुद्धानंतरचे तेलराजकारण हे जागतिक इतिहासातील एक महत्त्वाचे पर्व ठरले. तेलामुळे देशांमधील संबंध ठरले, युद्धे घडली, आर्थिक व्यवस्था बदलल्या आणि आंतरराष्ट्रीय राजकारणाला नवी दिशा मिळाली. आजही जागतिक राजकारणात तेलाचे महत्त्व कायम आहे. त्यामुळे दुसऱ्या महायुद्धानंतर विकसित झालेले तेलराजकारण समजून घेणे हे आधुनिक जागतिक इतिहास समजून घेण्यासाठी अत्यंत आवश्यक आहे.

तेल हे आजच्या आधुनिक जगातील अत्यंत महत्त्वाचे ऊर्जास्रोत आहे. त्यामुळेच तेलाला केवळ आर्थिक नव्हे तर राजकीय महत्त्वही प्राप्त झाले आहे. जागतिक राजकारणात अनेक देश तेलाचा वापर सत्तेचे साधन म्हणून करतात. याच पार्श्वभूमीवर तेल निर्बंध हा महत्त्वाचा राजकीय मुद्दा बनला आहे. तेल निर्बंध म्हणजे एखाद्या देशावर लादलेले आर्थिक किंवा व्यापारविषयक निर्बंध, ज्यामध्ये त्या देशाला तेल निर्यात किंवा आयात करण्यास मर्यादा घातल्या जातात. हे निर्बंध सहसा बलाढ्य राष्ट्रे किंवा आंतरराष्ट्रीय संघटना, जसे की संयुक्त राष्ट्रसंघ, अमेरिका किंवा युरोपीय संघ, लादतात. अशा निर्बंधांचा उद्देश संबंधित देशाच्या धोरणांवर दबाव टाकणे हा असतो.

जागतिक राजकारणात तेल निर्बंधांचा वापर प्रामुख्याने राजकीय, लष्करी किंवा मानवाधिकारांशी संबंधित कारणांसाठी केला जातो. उदाहरणार्थ, एखादा देश अण्वस्त्र कार्यक्रम राबवत असल्यास, युद्ध छेडत असल्यास किंवा आंतरराष्ट्रीय नियमांचे उल्लंघन करत असल्यास त्याच्यावर तेल निर्बंध लादले जातात. इराण, इराक, रशिया आणि व्हेनेझुएला यांसारख्या देशांवर वेगवेगळ्या काळात तेल निर्बंध लादण्यात आले आहेत. तेल निर्बंधांचा सर्वात मोठा परिणाम संबंधित देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर होतो. तेल निर्यात हे अनेक देशांचे मुख्य उत्पन्नाचे साधन असते. निर्बंधांमुळे तेल विक्री थांबल्यास किंवा कमी झाल्यास त्या देशाचे उत्पन्न घटते, चलनाचे अवमूल्यन होते आणि महागाई वाढते. याचा थेट परिणाम सामान्य जनतेवर होतो. इंधनाचे दर वाढतात, रोजगाराच्या संधी कमी होतात आणि जीवनमान खालावते. जागतिक पातळीवरही तेल निर्बंधांचे परिणाम दिसून येतात. मोठ्या तेल उत्पादक देशांवर निर्बंध लादले गेले तर आंतरराष्ट्रीय बाजारात तेलाचा तुटवडा निर्माण होतो. त्यामुळे जागतिक तेलाचे दर वाढतात. याचा परिणाम तेल आयात करणाऱ्या देशांवर, विशेषतः विकसनशील देशांवर, गंभीरपणे होतो. वाहतूक खर्च, उत्पादन खर्च आणि जीवनावश्यक वस्तूंच्या किमती वाढतात.

तेल निर्बंध हे अनेकदा राजकीय दबावाचे साधन म्हणून वापरले जातात, परंतु त्यांची परिणामकारकता नेहमीच सकारात्मक असेल असे नाही. काही वेळा निर्बंधांमुळे संबंधित देश अधिक कठोर भूमिका घेतात किंवा पर्यायी मार्ग शोधतात. तसेच, निर्बंधांमुळे आंतरराष्ट्रीय तणाव वाढण्याचीही शक्यता असते. एकंदरीत, तेल निर्बंध आणि जागतिक राजकारण यांचे नाते अतिशय जवळचे आहे. तेल हे केवळ ऊर्जास्रोत नसून जागतिक सत्तासंघर्षाचे महत्त्वाचे साधन बनले आहे. भविष्यात नवीकरणीय ऊर्जास्रोतांचा वापर वाढल्यास तेलाचे राजकीय महत्त्व कमी होऊ शकते, परंतु सध्या तरी तेल निर्बंध जागतिक राजकारणात महत्त्वाची भूमिका बजावत आहेत.

निष्कर्ष :

दुसऱ्या महायुद्धानंतरच्या काळात जागतिक इतिहासाला जी नवी दिशा मिळाली, ती समजून घेताना तेलाचा प्रभाव अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो. युद्धोत्तर काळात जग पुन्हा उभे राहत असताना ऊर्जा ही विकासाची किल्ली बनली आणि त्यात तेलाचे स्थान केंद्रस्थानी आले. त्यामुळे देशांच्या राजकीय विचारसरणीत, आर्थिक धोरणांत आणि आंतरराष्ट्रीय संबंधांत मूलभूत बदल घडून आले.

तेलाभोवती उभे राहिलेले राजकारण हे केवळ राष्ट्रांमधील व्यवहारांपुरते मर्यादित राहिले नाही, तर ते सत्तासंबंध, विश्वास आणि दबाव यांचे प्रभावी साधन बनले. अनेक देशांना आपली परराष्ट्र धोरणे ठरवताना ऊर्जेच्या उपलब्धतेचा विचार करावा लागला. यामुळे जागतिक पातळीवर सहकार्याबरोबरच स्पर्धेचे वातावरणही निर्माण झाले. काही वेळा हे संबंध स्थैर्य निर्माण करणारे ठरले, तर काही वेळा तणाव आणि संघर्ष वाढवणारे ठरले. तेलाशी निगडित घडामोडींमुळे ऊर्जा सुरक्षेचा प्रश्न अधिक ठळक झाला. अनेक राष्ट्रांना हे जाणवले की एका स्रोतावर अवलंबून राहणे दीर्घकाळात धोक्याचे ठरू शकते. त्यामुळे देशांनी पर्यायी ऊर्जास्रोतांचा विचार सुरू केला, बचतीवर भर दिला आणि अंतर्गत उत्पादन वाढवण्याच्या दिशेने पावले उचलली. या प्रक्रियेमुळे राष्ट्रीय धोरणांत दूरगामी बदल घडून आले.

या संपूर्ण प्रक्रियेचा सर्वात महत्त्वाचा परिणाम सामान्य जनतेवर झाला. तेलाशी संबंधित निर्णयांचा परिणाम महागाई, रोजगार, वाहतूक आणि दैनंदिन जीवनावर स्पष्टपणे दिसून आला. त्यामुळे ऊर्जा आणि राजकारण यांचा संबंध हा केवळ सत्ताध्याऱ्यांपुरता मर्यादित नसून तो समाजाच्या प्रत्येक स्तराशी जोडलेला आहे, हे अधोरेखित झाले. तेल निबंधांसारख्या उपायांमुळे आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील नैतिकता आणि जबाबदारी यांवरही प्रश्नचिन्ह निर्माण झाले. अशा उपायांचा उद्देश राजकीय दबाव निर्माण करणे असला, तरी त्याचे परिणाम अनेकदा अपेक्षेपेक्षा वेगळे ठरतात. काही देशांनी या दबावाला तोंड देण्यासाठी नवे मार्ग शोधले, तर काही ठिकाणी अंतर्गत अडचणी वाढल्या. यामुळे जागतिक राजकारण अधिक गुंतागुंतीचे बनले.

एकंदरीत पाहता, दुसऱ्या महायुद्धानंतर विकसित झालेले तेलराजकारण हे आधुनिक जागतिक इतिहासाचे एक महत्त्वाचे अंग आहे. तेलांमुळे राष्ट्रांच्या परस्पर संबंधांना आकार मिळाला, धोरणे बदलली आणि जागतिक व्यवस्थेची रचना घडली. भविष्यात नवीकरणीय ऊर्जास्रोतांचा वापर वाढला तरी सध्याच्या जागतिक परिस्थितीचे आकलन करण्यासाठी तेलराजकारणाचा अभ्यास अत्यावश्यक ठरतो

संदर्भ सूची :इंग्रजी

- Manoharan, S. N. (2012). Contemporary international politics. New Delhi, India: Vikas Publishing House.
- Ghosh, A. (2010). The politics of oil and gas in India. New Delhi, India: Oxford University Press.
- Ghosh, A. (2013). Petro-politics: The political economy of oil. New Delhi, India: Oxford University Press.
- Kumar, S. (2014). Energy security and geopolitics. New Delhi, India: Pentagon Press.
- Nanda, P. (2011). Energy diplomacy: India's oil and gas engagement. New Delhi, India: IDSA & Pentagon Press.
- Pant, H. V. (2016). Indian foreign policy and energy security. New Delhi, India: Cambridge University Press (India).
- Mohan, C. Raja. (2012). Samudra manthan: Sino-Indian rivalry in the Indo-Pacific. New Delhi, India: Oxford University Press.

मराठी

- पाटील, दत्तात्रय. आंतरराष्ट्रीय राजकारण. पुणे: कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.
- देशमुख, शरद. जागतिक राजकारण. औरंगाबाद: विद्या बुक्स.

- कुलकर्णी, रमेश. आंतरराष्ट्रीय संबंधांचा इतिहास. पुणे: श्री साईनाथ प्रकाशन.
- फडके, य. दि. शीतयुद्ध आणि जागतिक राजकारण. मुंबई: पॉप्युलर प्रकाशन.
- साने, अनिल. जागतिक अर्थकारण आणि राजकारण. पुणे: मेहता पब्लिशिंग हाऊस.
- जाधव, प्रकाश. ऊर्जा राजकारण आणि भारत. पुणे: कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.
- देशपांडे, अरुण. आधुनिक जागतिक इतिहास. नागपूर: विदर्भ साहित्य संघ.
- पवार, विलास. भारत आणि आंतरराष्ट्रीय राजकारण. कोल्हापूर: शिवाजी विद्यापीठ प्रकाशन.